

UOT 72

ORCID: 0009-0008-8408-9423

DOI: 10.52094/WISO6195

Ceyla Yaşar qızı Rəhmanlı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
jeila.rahmanly@gmail.com

İSLAM ORNAMENTİKASINDA RUMİ VƏ İSLİMİ MOTİVLƏRİN FORMALAŞMASI VƏ AZƏRBAYCAN MEMARLIĞINDA TƏTBİQİ

Xülasə: Məqalədə İslam təsviri sənətinin və memarlığının mühüm ornamental elementləri olan rumi və islimi motivlərinin formalaşma tarixi, struktur xüsusiyyətləri və Azərbaycan memarlıq irsində tətbiqi araşdırılır. Tədqiqatda bu motivlərin antik Aralıq dənizi, Bizans və Sasani dekorativ ənənələrindən başlanğıc götürərək İslam estetikası çərçivəsində necə mücərrədləşərək stilizə olunmuş nəbatı ornament sisteminə çevrildiyi izlənilir. Xüsusilə Səlcuqlar dövründə inkişaf edən bu bədii üslubun simmetriya, ritmik təkrar və riyazi dəqiqlik prinsiplərinə əsaslandığı qeyd olunur. Məqalədə Azərbaycan memarlığının görkəmli nümunələri olan Möminə Xatun və Yusif ibn Küseyr türbələri, eləcə də Naxçıvan memarlıq məktəbinin digər abidələri üzərində rumi və islimi naxışlarının yaratdığı bədii-estetik harmoniya təhlil edilir.

Açar sözlər: memarlıq, ornament, rumi motivləri, islimi motivləri, Azərbaycan memarlığı, Əcəmi Naxçıvani, nəbatı ornament.

Giriş: İslam təsviri sənətinin mühüm ornamental elementlərindən biri olan rumi və islimi motivləri mənşəyini qədim Aralıq dənizi, Bizans və Sasani dekorativ ənənələrindən götürərək orta əsr Azərbaycan memarlıq irsinin bədii tərtibatında mühüm yer tutmuşdur. Erkən dövrlərin naturalistik nəbatı elementləri İslam estetikası çərçivəsində transformasiyaya uğrayaraq stilizə olunmuş, abstrakt və ritmik kompozisiyalara çevrilmiş, memarlıq kompozisiyasında davamlı hərəkət və ritm yaradaraq sonsuzluq və harmoniya ideyasını ifadə etmişdir. Bu ornamentlər yalnız dekorativ element deyil, həm də İslam estetik düşüncəsinin mühüm simvolik ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Xüsusilə Səlcuqlar dövründə inkişaf edən bu üslub memarlıq səthlərinin – divar

müstəvilərinin, karniz və frizlərin bəzədilməsində geniş tətbiq olunaraq abidələrin dekorativ quruluşuna ritm və dinamizm bəxş etmişdir. Azərbaycan memarlığında bu ornamentlərin parlaq nümunələri XII əsr memarı Əcəmi Naxçıvanının əsərlərində, xüsusilə Möminə Xatun və Yusif ibn Küseyr türbələrində müşahidə olunur. Bu abidələrdə istifadə olunan spiralvari xətlər və stilizə olunmuş nəbati motivlər memarlıq kompozisiyasında ritm və harmoniya yaradaraq dekorativ sistemin əsas elementlərindən birinə çevrilmişdir.

Məsələnin qoyuluşu: Qədim dövrlərdə ornamentlərin yaranmasında təbiət əsas mənbə kimi çıxış etmişdir. Sarmaşan bitkilərin qıvrım tənəkləri, üzüm budaqları və akant yarpaqları kimi bitki formaları qədim Misir, Mesopotamiya və Yunan incəsənətində dekorativ element kimi geniş istifadə olunmuşdur. Erkən İslam ornamentikasında bir çox motivlər klassik Bizans-Sasani ənənələrinin təsiri ilə ciddi bədii transformasiyaya məruz qalmışdır. Məsələn, antik dövrün akantus yarpağı stilizə olunaraq İslam sənətində yeni dekorativ formaların yaranmasına təkan vermişdir. Bu təkamül nəticəsində bitki elementləri daha abstrakt və ritmik kompozisiyalara çevrilərək, sonrakı dövrlərdə rumi və islimi kimi tanınan nəbati ornamentlərin bünövrəsini qoymuşdur (Grabar 1987, s. 196). XI–XII əsrlərdə Səlcuqların hakimiyyətə gəlməsi ilə bitki və zoomorf mənşəli ornamentlər daha çox abstraktlaşdırılaraq mürəkkəb və ritmik kompozisiyalar şəklini almışdır. Bu dövrdə sözü gedən motivlər memarlıq və dekorativ sənətdə ortağ bədii üslub kimi yayılmışdır. Konya, Rey, Mərv və İsfahan kimi şəhərlərdə inşa olunmuş memarlıq abidələri bu motivlərin inkişafını göstərən mühüm nümunələr hesab olunur.

İslam sənətində memarlıq dekorasiyasında istifadə olunan bitki motivləri, həndəsi naxışlar və yazılar adətən abidədən kənarda müstəqil ikonografik məna daşıyır, əsasən memarlıq səthində ritm, harmoniya və vizual zənginlik yaratmaq funksiyasını yerinə yetirirdi. Bu səbəbdən O. Grabar bu motivləri ornamental xarakterli hesab edərək onları konkret ikonografik məna daşıyan təsvirlərdən fərqləndirir və ornamentlərin memarlıq əsərinin estetik qəbulunda mühüm rol oynadığını qeyd edir. İslam incəsənətində təsviri ikonografiyaya qoyulan məhdudiyyətlər nəticəsində ornamentlər zamanla bədii ifadənin əsas vasitələrindən birinə çevrilmiş, əvvəlcə ikinci dərəcəli sayılan dekorativ elementlər tədricən İslam bədii ənənəsinin aparıcı ifadə forması kimi formalaşmışdır.

Ornamentin formal quruluşu bir neçə fundamental prinsipə əsaslanır. Bunlardan ən mühümü səthin boş qalması ideyasını ifadə edən *horror vacui*

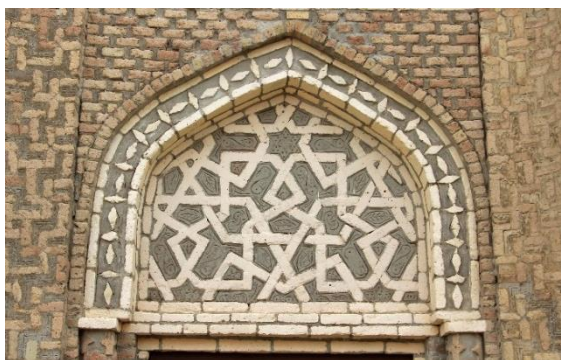
prinsipidir. Bu prinsipə görə memarlıq səthləri müxtəlif ornament və dekorativ kompozisiyalar vasitəsilə tam şəkildə bəzədilir və kompozisiya ayrı-ayrı motivlərin sadə toplusu kimi deyil, onların bir-biri ilə yaratdığı sistemli və harmonik münasibət əsasında qurulur. Ornamentlər adətən simmetriya, ritmik təkrar və həndəsi dəqiqlik prinsiplərinə əsaslanır, naxışların quruluşu isə çox vaxt nəzəri olaraq sonsuz şəkildə davam edə bilən kompozisiya sisteminə malik olur ki, bu da ornamentin səth boyunca davamlı hərəkət və ritm təsiri yaratmasına imkan verir. Orta əsr Müsəlman Şərq intibahı dövründə (təxminən IX–XV əsrlər) memarlıq quruluşlarının riyazi prinsiplər əsasında formalaşması geniş şəkildə araşdırılmışdır və həmin dövrdə tikilən məscidlərin, türbələrin, karvansaraların və saray komplekslərinin planlaşdırılmasının geometriya, nisbət, simmetriya və modulyar sistemlər üzərində qurulduğu qeyd olunur. İslam ornamentikasının quruluşu da bu riyazi prinsiplərlə sıx bağlıdır və araşdırmalar göstərir ki, rumi, islimi və xüsusilə həndəsi ornamentlər mürəkkəb tesellyasiya, simmetriya qrupları və çoxbucaqlı bölmələr əsasında formalaşmışdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlara görə bəzi orta əsr İslam ornamentləri kvazikristal strukturlara bənzəyən mürəkkəb riyazi sistemlərdən istifadə edir (Lu, P. J., & Steinhardt, P. J., 2007; Tennant, R.).

Rumi motivləri əsasən stilizə olunmuş yarpaq, palmet və əyrixətli formalardan ibarət olub ornament kompozisiyasının struktur elementini təşkil edir. Bu motivlər bir-biri ilə uyğun şəkildə birləşərək ornamentin əsas skeletini formalaşdırır və digər nəbatı elementlərin həmin struktur daxilində inkişaf etməsinə imkan yaradır. Bir çox hallarda rumi motivləri kompozisiyanın əsas konturunu və ritmini müəyyən edir, islimi motivləri isə həmin struktur daxilində dekorativ zənginlik və axıcılıq yaradır. İslam ornamentikasında bu motivlərin quruluşu yalnız dekorativ xarakter daşımır, həm də müəyyən riyazi və kompozisiya prinsiplərinə əsaslanır. Ornamentlərin quruluşunda spiral inkişaf, simmetriya və motivlərin ritmik təkrarı kompozisiyanın bütövlüyünü təmin edir və memarlıq səthlərində davamlı hərəkət və ritm təsiri yaradır (Williamson).

İslimi ornamentləri isə İslam incəsənətində biomorf xarakterli nəbatı kompozisiyalar hesab olunur və əsasən bitki formalarının stilizə olunmuş təsvirlərinə əsaslanır. Bu ornamentlər üzərində davamlı hərəkət və axıcılıq yaradır. İslimi ornamentlərinin quruluşunda spiral xətt əsas rol oynayır və bu spiral üzərindən müxtəlif yarpaq və bitki motivləri inkişaf edərək bütöv dekorativ sistem formalaşdırır. Ornamentin kompozisiyasında simmetriya və ritmik təkrar mühüm prinsip hesab olunur; motivlər səth boyunca bərabər

paylanaraq harmonik və balanslı vizual sistem yaradır. İslimi motivləri daha çox bitki mənşəli qıvrımlar, yarpaq və tumurcuq formalı elementlər vasitəsilə işlənmiş və xüsusilə daş oyma texnikasında kompozisiyanı tamamlayan, ornament sistemini birləşdirən element kimi çıxış etmişdir. Beləliklə, rumi və islimi naxışlar nəbatı elementlərin mücərrədləşmiş forması kimi konkret bitki təsvirini deyil, hərəkət, ritm və sonsuzluq ideyasını ifadə edir. Bu ornamentlər İslam estetik düşüncəsinin mühüm bədii ifadə vasitələrindən biri kimi formalaşmış və orta əsr memarlıq dekorasiyasında geniş tətbiq olunmuşdur. Rumi və islimi motivlərinin birgə tətbiqi xüsusilə Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid abidələrdə Səlcuq dövrünün ornamental prinsiplərinin yerli memarlıq ənənələri ilə sintezini nümayiş etdirir və ornamentin memarlıq kompozisiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu göstərir.

Monqol hakimiyyəti dövründə, xüsusilə İlhanilər hakimiyyəti zamanı Çin və Uzaq Şərq sənətinə aid bəzi dekorativ motivlər İslam incəsənətinə daxil olmuşdur. Bu təsirlər nəticəsində ornamentika yeni bədii elementlərlə zənginləşmiş və müxtəlif mədəni ənənələrin sintezi əsasında daha mürəkkəb dekorativ sistem formalaşmışdır. Sonrakı dövrlərdə bu ornamental ənənə inkişaf etməyə davam etmişdir. Timurilər dövründə isə Mərkəzi Asiya və İran bölgələri mühüm incəsənət mərkəzinə çevrilmiş, burada formalaşan bədii ənənələr İslam dünyasının digər bölgələrinə də yayılmışdır.

Şəkil 1. Yusif ibn Küseyr türbəsi (Naxçıvan, XII əsr)

Şəkil 2. Möminə Xatun türbəsi (Naxçıvan, XII əsr)

Azərbaycan memarlığında bu ornamentlərin ən parlaq nümunələri XII əsr memarı Əcəmi Naxçıvaninin əsərlərində müşahidə olunur. Möminə Xatun (Şəkil 2.) və Yusif ibn Küseyr (Şəkil 1.) türbələrində kərpic üzərində qurulmuş həndəsi və nəbatı ornamentlər memarlıq səthinin dekorativ sisteminin əsas hissəsini təşkil edir. Bu naxışlar spiralvari xətlər və stilizə olunmuş yarpaq

formaları vasitəsilə davamlı ritm yaradaraq İslam incəsənətinə xas olan sonsuzluq, harmoniya və hərəkət ideyasını ifadə edir. Memarlıq tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi, orta əsr Azərbaycan memarlığı bütün müsəlman memarlığı üçün ümumi olan kanonlara və vahid elmi-nəzəri sistemə əsaslanırdı və ornamentlər bu kompozisiyanın mühüm bədii elementini təşkil edirdi. Əcəmi Naxçıvani məqbərələrin səthində relyefli ornamentləri yüksək bədii məharət və dəqiqliklə işləyərək memarlıq konstruksiyası ilə ornamentikanın üzvi vəhdətini yaratmışdır. Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid olan Qarabağlar türbə kompleksi və Gülüstən türbəsi kimi abidələrdə rumi və islimi motivlərinin tətbiqi orta əsr Azərbaycan memarlığının dekorativ sisteminin mühüm xüsusiyyətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu abidələrin dekorativ tərtibatında rumi motivləri qanadvari və üslublaşdırılmış formalarda işlənərək həm kərpic hörgüsü, həm də daş oyma ornamentlərində istifadə olunmuşdur. Bu motivlər çox vaxt həndəsi kompozisiyaların kəsişmə nöqtələrində yerləşdirilərək dekorativ sistemə ritm və kompozisiya bütövlüyü əlavə edir, eyni zamanda memarlıq formalarının monumentallığını gücləndirir.

Nəticə: Aparılan tədqiqat göstərir ki, rumi və islimi motivləri İslam ornamentikasının əsas bədii elementlərindən biri kimi memarlıq dekorasiyasında mühüm yer tutur. Bu motivlər qədim Aralıq dənizi, Bizans və Sasani dekorativ ənənələrinin İslam estetik prinsipləri ilə sintezi nəticəsində formalaşaraq zamanla mücərrədləşmiş və stilizə olunmuş nəbati ornament sisteminə çevrilmişdir. Səlcuqlar dövründə inkişaf edən bu ornamentlər simmetriya, ritmik təkrar və riyazi dəqiqlik prinsiplərinə əsaslanaraq memarlıq səthlərində harmoniya və davamlı ritm yaradan mürəkkəb kompozisiya sistemi formalaşdırmışdır. Orta əsr Azərbaycan memarlığında, xüsusilə Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid abidələrdə və Əcəmi Naxçıvaninin əsərlərində rumi və islimi motivlərinin tətbiqi bu ornamentlərin memarlıq kompozisiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu və İslam estetik düşüncəsinin bədii ifadəsində mühüm rol oynadığını göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bloom, J., & Blair, S. (1997). *Islamic Arts*. London: Phaidon Press.
2. Cəfərli, B. (2024). Azərbaycan memarlığının dühası Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ornamentasiya zənginliyi. *Scientific Work*, 18(2), 42–47. <https://DOI.org/10.36719/2663-4619/99/42-47>

3. Cəfərli, B. (2025). Göylərə yüksələn harmoniya: Möminə Xatun məqbərəsində məkan ilə simvolizmin vəhdəti. *Elmi İş: Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 19(10), 26–33. <https://DOI.org/10.36719/2663-4619/122/26-33>
4. Grabar, O. (1987). *The Formation of Islamic Art*. New Haven: Yale University Press.
5. Lu, P. J., & Steinhardt, P. J. (2007). Decagonal and quasi-crystalline tilings in medieval Islamic architecture. *Science*, 315(5815), 1106–1110.
6. Qiyasi, C. (1991). *Naxçıvan memarlıq məktəbi*. Bakı.
7. Qiyasi, C. (1993). *Orta əsr Azərbaycan memarlığı*. Bakı: Elm nəşriyyatı.
8. Tennant, R. (2011). *Medieval Islamic Architecture, Quasicrystals, and Penrose and Girih Tiles: Questions from the Classroom*. Abu Dhabi: Zayed University.
9. Williamson, B. (n.d.). *The Art of Arabesque*. Art of Islamic Pattern. <https://artofislamicpattern.com/resources/introduction-to-islami/>
10. Əliyev, Q., & Hacıyeva, S. (2024). Orta əsr Azərbaycan memarlığının ornamental həlli. *Elmi Tədqiqat: Beynəlxalq Onlayn Elmi Jurnal*, 4(5), 29–36. <https://DOI.org/10.36719/2789-6919/33/29-36>

Jeyla Rahmanli Yashar gizi

Formation of Rumi and Islimi Motifs in Islamic Ornamentation and Their Application in Azerbaijani Architecture

Summary: The article examines the formation, structural characteristics, and application of rumi and islami motifs, which are among the fundamental ornamental elements of Islamic visual art and architecture, within the architectural heritage of Azerbaijan. The study traces how these motifs originated from the decorative traditions of the ancient Mediterranean, Byzantine, and Sasanian cultures and were gradually transformed and summarized within the framework of Islamic aesthetics into stylized vegetal ornament systems. Particular attention is given to the development of this artistic style during the Seljuk period, when it became strongly associated with principles of symmetry, rhythmic repetition, mathematical precision, and the concept of infinity. The article also analyzes the aesthetic harmony created by rumi and islami ornaments in prominent examples of Azerbaijani architecture, including the Momine Khatun and Yusuf ibn Kuseyr mausoleums, as well as other monuments belonging to the Nakhchivan architectural school.

Key words: architecture, ornament, rumi motifs, islimi motifs, Azerbaijani architecture, Ajami Nakhchivani, vegetal ornament.

Джейла Рахманлы

Формирование мотивов руми и ислими в исламской орнаментике и их применение в архитектуре Азербайджана

Резюме: В статье рассматриваются формирование, структурные особенности и применение мотивов руми и ислими, являющихся одними из основных орнаментальных элементов исламского изобразительного искусства и архитектуры, в архитектурном наследии Азербайджана. В исследовании прослеживается, как данные мотивы берут начало в декоративных традициях древнесредиземноморской, византийской и сасанидской культур и постепенно трансформируются и абстрагируются в рамках исламской эстетики, превращаясь в стилизованные растительные орнаментальные системы. Особое внимание уделяется развитию данного художественного стиля в период Сельджуков, когда он стал тесно связан с принципами симметрии, ритмического повторения, математической точности и идеей бесконечности. В статье также анализируется эстетическая гармония, создаваемая орнаментами руми и ислими в выдающихся памятниках азербайджанской архитектуры, включая мавзолеи Момине-хатун и Юсифа ибн Кусейра, а также другие памятники, относящиеся к Нахчыванской архитектурной школе.

Ключевые слова: архитектура, орнамент, мотивы руми, мотивы ислими, архитектура Азербайджана, Аджеми Нахчывани, растительный орнамент.